

Судалгааны тайлан**ЦЭЛГЭР - 2001 ОНЫ ЗУН****-Малчдын сэтгэлгээнд нэвтэрч буй
капитализмын тухай ойлголт-**

ИМАОКА РЁОКО

Эхлэл**① Судалгааны ажлын зорилго**

Монгол улсад 1999 оны евлээс 2000 оны хавар, 2000 оны евлээс 2001 оны хавар хоёр жил дараалан хінд зуд болсон юм. 1990 оноос хойш Баянхонгор аймгийн Богд сумын Цэлгэрт судалгааны ажил дагнан хийж ирсэн миний бие уулын элсэрхэг бїс нутагт аж терж байгаа хїмїс гайгїй байгаа даа? бас їний тїрїнд 1999 онд миний очсоноос енеедрийг хїртэл Цэлгэрт байгаль нь хэрхэн еерчлөгдөж, хїн зон нь яаж аж терж ирээ бол? хэмээн судалгааны ажил дагнан хийж буй бїс нутгийнхаа енеегийн бодит байдлыг олж мэдэх зорилгыг емнє тавьж, энэ удаагийн судалгааны ажлаа телевлєсєн билээ.

② Судалгааны ажилд оролцогсод

Судалгааны явцад Миаки Такаши (Миязаки их сургуулийн Хєдєє аж ахуйн факультетийн Хїндэт профессор, бэлчээрийн ургамал судлаач) бэлчээрийн ургамлын ургалтын байдлын судалгаа, Имаока Рёоко малчдын хєдєлмер болон аж амьдралыг биечлэн асууж судлах судалгааны ажлыг явуулсан юм.

③ Судалгааны хугацаа, хамрах бїс нутаг

Энэ удаагийн судалгааны явцад Цэлгэрт явуулж ирсэн дагнасан судалгааг їргэлжлїлэхийн зэрэгцээ, харьцуулан судлах шаардлагын улмаас хойд талын хангайн бїсийн їр тарианы бїс нутаг (Сэлэнгэ, Булган аймаг) -ийн судалгаа, мєн Улаанбаатарт байх хугацаанд зах зээлийн судалгаа, эрдэм шинжилгээний байгууллагуудаар явж танилцах судалгаа зэргийг хийж гїйцэтгэв.

Хїснэгт 1. Судалгааны ажлын телевлєгєє

I) 8-р сарын 4-нєєс 11-нд Улаанбаатар хотод явуулах судалгаа ¹
II) 8-р сарын 12-ноос 29-нд Баянхонгор аймаг дахь судалгаа ²
III) 9-р сарын 1-нээс 4-нд Улаанбаатар хотод явуулах судалгаа ³
IV) 9-р сарын 5-наас 9-нд хангайн їр тарианы бїс нутаг болон хотууд дахь судалгаа ⁴

1. Судалгааны тайлан

Хуудасны хязгаарт зохицуулан судалгааны нийт агуулгын талаар егїлэхийг азнаж, зуд болон ноолуурын їнийн еерчлелтийн тухай нутгийн хїмїсийн санал бодлыг аль болохоор ерген тусгаж танилцуулахыг оролдлоо.

(1) Аймгийн засаг дарга Чойжилсїрэнгийн яриа

① Свелжилтийн бэлтгэл

8-р сарын 3-нд МИАТ-ын онгоцон дотор тараасан “Їнэн” сонинд сурвалжлагчийн асуултад аймгийн засаг дарга Чойжилсїрэнгийн егсен хариулт нийтлэгдсэнийг їзсэн юм.

Г “1 сая малаа гаднын аймгийн нутагт оторлуулахаас еер аргагїй болоод байна”

Манай аймгийн говийн бїсийн нутгийг хамраад байгаа гамшиг ихээхэн ноцтой байдалд хїргээд байна. Свелжилтийн бэлтгэл ажилд 6-р сараас эхлэн орсон. Ган болж, хадлан тэжээл бэлтгэхэд хїндрэлтэй байгаа ч гэсэн 24000 тн хадлан бэлтгэх телевлегестэй. Архангай аймагтай гэрээ байгуулж, тэдний аймгийн нутагт хадланд гарахаар болоод байна. Таана, хемїлийн зоодой, сорс хийх, тарваганы ходоод, адууны хомоол, темсний хальс, цайны шаар, байцааны хаягдал навч зэрэг мал идэж болох бїх зїйлийг неецлех санаатай байна. Хэрэв Байгаль Хамгаалах Яам зевшеервел говийн бїсийн малыг говийн дархан газарт евелжїлмээр байна. Аймгийнхаа нутагт бїх малаа евелжїлэх боломжгїй учир, нийт малын 40% буюу 1 сая толгой малыг гаднын аймгийн нутагт отроор евелжїлэх бодолтой байна] гэжээ.

Сонины тэмдэглэлийг уншихад л, засаг дарга Чойжилсїрэн аймгийнхнаа хошуучлан евелжилтийн бэлтгэлийг боломжийн хэмжээнд бїрэн хийх ажлыг удирдаж байгааг мэдэж болохоор байлаа. 8-р сарын 13-нд бид тїнтэй уулзахад, аймгийнхаа говийн бїсийн гангийн цагийн байдлыг їзэж судлах, малчидтай уулзаж ярилцах, говийн дархан газрын евс ургамлын байдлыг їзэх зэрэг ажлаар 2 долоо хоног явахаар мордох гэж байсан юм. 8-р сарын 28-нд биднийг аймгийн тевд буцаж ирээд тїнтэй уулзахад, засаг дарга емнєд бїс нутгийн судалгааны ажлаас денгеж буцаж ирээд байсан юм. Маргааш нь тэр гангийн цагийн байдлын талаар Засгийн газарт мэдээлэл хийх байлаа.

② Хаврын зуд, зуны ган

Аймгийн засаг дарга Чойжилсїрэн: Г2000, 2001 оны хавар Баянхонгор аймагт цас ороогїй, шороо их шуурснаас малын хохирол их гарсан. Хїчтэй шороон шуурга эх мал, тел малыг тамирдуулж, бэлчээрийн евсийг зулгалан, цасыг їлээж хийсгэсэн. Тїнээс болоод мал ус, евсєер дутагдаж, тамир тэнхээ оролгїй удсан. Ус чийг дутсанаас хавар нялх ногоо олигтой гараагїй. Малчид шороон шуурганаар зїг чигээ алдаж, бутарч сарнисан малаа цуглуулах гэж сэтгэл санаагаар ч, бие бялдар нь ч ядарч зїдэрсэн. Олон хоногоор шороо шуурсаны дараа бага зэргийн бороо орсон хэдий ч, 7-р сард наадмаас хойш бороо огт оролгїй байсаар ган болсон. Евс ногоо ургалгїй мал эцэж турж байна. Свлийг давах тарга хїчээ зундаа авч чадалгїйгээр евелтэй золгох гэж байна. Энэ намар л бодсон санаснаа гїйцээж, чадах ажлаа хийх санаатай байна] хэмээн ярилаа.

③ Хїрээлэн байгаа орчны еерчлелт

Аймгийн засаг дарга Чойжилсїрэн: ГБи 1989 оныг хїртэл энд аймгийн МАХН-ын Хорооны даргаар ажиллаж байсан. Дараа нь Сїхбаатар аймагт Засаг даргын ажил хийж байгаад, энэ хавар

аймгийн засаг даргаар Баянхонгорт буцаж ирсэн юм. Энд ирээд гайхсан нэг зйл гэвэл байгаль орчны өөрчлөлт. Аймагийн нутагт энд тэндгй элсний нддэл явагдаж байна. Та бхэн эндээс Богд сум орох замдаа ч цөлжилт хэрхэн явагдаж байгааг гээж болно. Манай Баянхонгор аймагт дэлхийн цаг агаарын дулаарал, хуурайшилтын нелее шууд тусч байна. Хоёр жил дараалан гамшиг тохиолдож буй нь ч тнтгй гнзгий холбоотой гэж бодож байна] гэв.

④ Ямаан сйрэг ба цөлжилт

Аймагийн засаг дарга Чойжилсйрэн: [Баянхонгор аймагийн хувьд ямаа олонтой хэдий ч аймагийн хангайн бсдээ ямааны тоо цөөн. Ямаанд тохирсон байгалийн нөхцөл нь бсрдсэн, нөгөө талаар нэгдэл тарахаас өмнө ямаа маллаж өсгөж байсан одоогоор ямааны тоо цөөтэй нутаг ч бий. Аймагийн даргын хувьд аймагийн ард тмний дундах баян ядуугийн ялгааг арилгахын тулд хангайн бсийн ямаанд тохиромжтой нутагт ямааны тоог нэмэгдглэх бодолтой байдаг юм. Грек Ромын соёл иргэншлийг сйрэлд учруулсан хичин зйлийг ямаа их өссөнөөс өссөн байгаль экологийн өвдрэлтэй холбон гздэг хмгс байдаг. Гэвч ямаа өсгөж гргжлэхийг хн л хийж байна. Хэрхэн яаж өсгөж гргжлэх вэ гэдэгт л асуудлын гол нь оршино. Өөрөөр хэлбэл бусад малтай харьцуулахад байх өстой тэнцвэрийг алдагдуулбал асуудал гарч ирнэ гэж бодож байна. Тухайлбал, биднийг хгхэд байхад 2 хонинд 1 ямаа оногдох тийм харьцаатай байсан. Аав малчин хн байсан бөгөөд ингэж ярьдаг байсан. Хонь их дулаахан амьтан, цасан шуурга болоход хоёр хонины завсарт орсон ямаа өсгөх аюулаас зайлж чаддаг, тиймээс сйргийн харьцаа зөв байвал хохирол бага гарна гэж хэлдэг байсан] хэмээн хуучлав.

Бидэнтэй уулзсанахаа дараа Чойжилсйрэн дарга тэндээсээ шууд онгоцны буудал руу явсан юм.

(2) Сэмнээтэй дахин уулзсан нь

Сэмнээгийнх аймагийн төвөөс хэдхэн км зайтай Хаяад зусч байгаа гэж бид нар сонссон юм. Сэмнээ бол Баацагаан сумын 5-р багийн малчин, зундаа аймагийн төвийн ойролцоо зусдаг, өвөл нь Баацагаандаа очиж өвөлждөг энэ хооронд томоохон нддэл хийдэг айл. Хөдөө аж ахуйн нэгдлийн тогтолцооны гед алсын отор нддэл хийнгээ соёлтой аж төрөх хамтын аж ахуйн шинэ арга хэлбэрийг эрж хайж ирсэн хн. Бид нар Сэмнээг хоршоо байгуулсан гэж сонссон болохоор сонирхон асуусан юм.

① Хаврын зуд

Сэмнээ: [Энэ хавар хэцгй зуд боллоо. Гэхдээ нэгд, мал сайн таргалсан байлаа, хоёрт, өвөлжөөнөөс (Баацагаан сумын хоёрдугаар багийн Бунхантын өвөлжөө), Хаяагийн зуслан хгртэл 150 км зайд 6 удаа нгж, холхон явбал орос пургон юм уу, УАЗ-69-өөр ойрхон явбал тэмээгээр нгж, арай илгй бэлчээр нутгийг шилж отор нддэл хийж ирсэн, гуравт, 7 хгхэд минь сайн тусалсны хгчээр яаж ийгээд цагийн хндрэлийг давж гарч чадлаа.

Тгний дараа ган залгаж, ногоо ургааггй, одоо мал эцэнхий байна. Харин өвөлжөө маань Баянхонгортоо ч цөөхөнд тооцогдох холимог тэжээлийн бааз газар болох Бунхантад байдаг, гр тариач ургадаг, хужир шггээр элбэг, зөгс сайхан ургадаг газар, тийм болохоор

евелжеенд санаа зовох юм алга] гэж ярьсан юм.

② Хоршоо байгуулсан нь

Асуулт : 「Хоршоо гэдэг маань емне байсан хамтлаг мөн үү?」

Сэмнээ : 「Гий ээ, шинэ зййл байгаа юм. 1988 оноос хойш хамтын аж ахуйн янз бйрийн хэлбэрийг байгуулж ирсэн боловч санал бодол, зан характер таарч нийлэхгйгээс ихэнхдээ амжилтад хйрч чадахгй байлаа. Харин хоёр жил дараалсан байгалийн энэ гамшгаас сургамж авсан, бас тйний дээр енгерсен жил 40000 тегрег байсан ноолуур энэ жил 26000 тегрег болж инэ нь унасан зэрэг ч мөн сургамж болсон, тэгээд малчид ч хоршоо хэрэгтэй юм байна гэдгийг дор дороо бодож эхэлцгээсэн. Хоршоо байгуульа гэж энэ хавар санаачлага гаргаад 5-р сард анхны хурлаа хийсэн. Мал, мал аж ахуйн бйгээгдэхйний боловсруулалт, худалдаа борлуулалтын талаар хамтарч, хамтын фонд, банкны данс эзэмшин, 1 ерх 200000 тегрегийн хоршооны гишйний татвар хураалгахаар шийдвэр гаргасан. Хавар, зун, намарт олон малчид алсын нййдэл хийдэг учир евлийн улиралд гол ажлаа тевлерййлэн хийх бодолтой байна」

③ Нййдлийн мал аж ахуйг хагас суурин, суурин аж ахуй болгох нь

Асуулт : 「Сонин хэвлэлд малчдыг хагас суурин, суурин аж ахуйн хэлбэрт шилжййлэх тухай ярьж бичих боллоо. Алс хол нййдэл хийдэг Сэмнээ гуай энэ тухай юу бодож байна?」

Сэмнээ : 「Бид нар бол нййдлийн малчид. Малыг бэлчээрээр хариулах арга ажиллагааг дагнан, бэлчээрийн евсийг ашиглаж, мал сйргээ адуулах ажил бол бид нарын ажил. Ийм л ажлыг удаан хугацаагаар хийж ирсэн. Тийм болохоор энэ байдал еерчлегдехгй. Бидний хийж ирсэн гол ажил бол нййдлийн аж ахуй эрхлэнгээ соёлтой аж терехед ямархуу хамтын аж ахуйн хэлбэр тохирох вэ гэдгийг л олж мэдэхэд байгаа юм. Социализмын йед ч ийм зорилт яригдаж байсан. Нййдлийн аж ахуйг хагас суурин, суурин байдалд шилжййлснээр ййлдвэрлэлийн хйчин чадлыг урьдынхаас нэмэгдййлэх буюу, малчид соёлтой аж тердег болох боломжтой гэсэн тогтсон ойлголт байдаг юм шиг байна. Жишээ нь: одоо бидний гэрт хэн нэг нь гэнэт евдлээ гэхэд бидэнд машин байна. Сум ч бай, аймаг ч бай, Улаанбаатар ч бай, аль эмч сайтай газрыг шилээд очиж чадна. Хйхдййд аймаг дээр сургуульд суудаг, хэрэгцээ гарвал машинаар очоод л авна」

Еерее л хэлбэл, аймгийн тев, сумын тевд боловсрол, нийгмийн халамжийн ййлчилгээ, нийгмийн херенге тевлереед байна, машин унаа л байвал, дуртай цагтаа ййлчилгээ авч чадна гэсэн йг. Баацагаан суманд алсын нййдэл хийдэг 30-аад айл байдаг.

(3) 8 дугаар сарын 14 Сумын дарга Дуламдоржийн яриа

Аймгийн тевеес урагш чиглэн телефон утасны шугам дагаж машинаар явахад йнэхээр Чойжилсйрэн даргын ярьснаар энд тэнд элсэн уул бий болсон нь харагдлаа. Жинст сумын тевд байшингийн туурга элсэнд дарагдсан байв. Целжилт бодит ййл явц болжээ.

Богд сумын тев элс багатай, худалдааны 60-аад цэг эгнэсэн гудамжтай болж, урьд емнехеес

улам ч хөл хөөртэй болсон мэт байлаа. Бид сумын захиргаа руу шууд очиж, сумын засаг дарга Дуламдоржтой уулзлаа. Тэр шенее Дуламдорж даргын хонж, шене дел болтол ярилцаж билээ.

1) Богд сумын өнөөгийн байдал

Богд сумаас гаргасан, 2000 оны жилийн эцсийн статистикийн материалаас үзвэл, сумын хйн ам 3226, ерхийн тоо 830. Нийт хйн амын 1635 нь малчин, нийт ерхийн 668 нь малчин ерх ажээ. Малын тоо толгой 1997 оноос хойш жил тутам 100000 гаруй толгойгоор өсч ирсэн хэдий ч 2000 онд мал өссөнгий. 1999 оны хаврын зудын нөлөөгөөр ийм байдалд хйрчээ.

Хйснэгт 2 Богд сумын малын тоо

Малын төрөл	1997 он	1998 он	1999 он	2000 он
Тэмээ	4,906	5,079	5,217	5,227
Йхэр	4,670	4,828	5,428	4,610
Адуу	8,708	9,862	10,110	10,068
Хонь	30,077	328762	34,528	35,816
Ямаа	74,701	85,744	88,764	88,432
Нийт	123,062	138,275	144,040	144,153

Богд сумаас гаргаж өгсөн материалаас

Сумын дарга Дуламдорж ярихдаа: «Монгол улсын Засгийн газар улсын нутаг дэвсгэрийг нийт 4 бйсэд хувааж, бйс нутаг тус бйрийн онцлогийг харгалзан хөгжйлэх телевлөгөөг боловсруулж байгаа. Баянхонгор аймаг хангайн бйс нутагт багтаж байгаа. Тэр телевлөгөөний дагуу аймгийн нутгийг 5 бйс нутагт хувааж байгаа» Богд сум Баянговь, Баянлиг сумтай хамт говийн бйсэд орж, бйсийн төв болж байгаа гэж ярилч.

«Бйс нутаг тус бйрийн онцлогийг харгалзан йсэн хөгжил» гэдэг йг их л чихэнд чимэгтэй дуулдаж байгаа. Йнэн хэрэгтээ орон нутгийн засаг захиргаанд гол анхаарлыг хандуулж, ялгавартай авч йсэнний йндэс дээр орон нутгийн засаг захиргааг нэгтгэх бэлтгэл ажил байх даа гэж бодогдсон юм. Бйсийн төвөөр Богд сумыг сонгосон явдалд сумын дарга ихэд талархалтай байлаа.

2) 2001оны хаврын зудын тухайд

Сумын дарга Дуламдорж: «2000 оны зун сумын нийт нутгийн 60% нь гантай байсан. Мал сйрэг зуны улиралд тарга хйч хангалттай авч чадалгйгээр өвлийг давж, хавартай золгосон. 3, 4, 5-р сард хйчтэй шороон шуурга их тавьсан. Шороон шуурга 60-аад хоног йргэлжилсэн. Тэр шороон шуурга малыг тамирдуулж, бэлчээрийн өвсийг зулгалж, өвөл тогтсон цасыг хййсгэсэн. Малчид ч йнэхээр ядарч туйлдсан. 4, 5-р сард том мал төдийгй, тел мал ч олноороо йхсэн. Малын хорогдлын хэмжээ 26000, тйний дотор энэ жил гарсан тел 50%-ийг нь эзэлж байна. Малаа йхйлсэн ерхийн тоо 670, огт хохирол амсаагй малчин гэж байхгй. Харин йхсэн хйн, гэр оронгй болж хохирсон хйн байхгй» гэж ярьсан юм.

Хйснэгт 3. Богд сумаас зудад өртеж хорогдсон малын тоо

	Хорогдсон малын	Телийн хорогдол	Хорогдсон малын нийт тоонд телийн
--	-----------------	-----------------	-----------------------------------

	нийт тоо		хорогдлын эзлэх хувь
Тэмээ	250	63	25,2%
Үхэр	2,702	206	7,6%
Адуу	1,590	205	12,9%
Хонь	7,970	4,928	61,8%
Ямаа	13,940	7,690	55,2%
Нийт	26,452	13,092	49,5%

Богд сумаас гаргаж өгсөн материалаас

3) Тусламжийн бараа

Сумын засаг дарга Дуламдорж: «Богд суманд ч засгийн газраас аймгаар дамжуулан тусламжийн бараа ирүүлсэн. Гэхдээ тусламжийн барааг зүгээр нэрвэгдсэн байдлыг харгалзан хуваарилсан болохоор Баянхонгор аймагт оногдох хэмжээ нь бага байсан. Богд суманд 30 тн өвс тэжээл, 500 кг шар будаа, 1тн хуурай сүү ирсэн. Японы засгийн газрын тусламж гэж ирүүлсэн. Тусламж ижилсэнд талархаж байна» гэж ярьсан юм.

Дашрамд дурдахад, хохирол амссан ерхийн тоо 670 байгаа учраас тооцоолж эвсвэл, нэг ерхэд 44,8 кг өвс тэжээл, 750 г шар будаа, 1,4 кг хуурай сүү ноогдох нь байна.

4) Зуны ган

Сумын засаг дарга Дуламдорж: «Шороон шуурганы тийг туулж гарсан мал сүрэг ус, өвс ховор болохоор тийнд хирэх гэж хол явсаар улам турж, тамиргий болсон. Хавар зунд бороо орвол дорхноо ногоо гарч, бэлчээр сэргэн, мал сүрэг тэнхэрнэ. Эх мал ч сүүний гарц нь сайжирна. Гэхдээ энэ жил цагтаа бороо хур оролгий ган боллоо. Хаврын шороон шуурганы дараа, зундаа ган болсноос бэлчээрийн ургац гарч мал тамир тэнхээ орохгүй байна»

Асуулт: «Сумын хэмжээнд одоогоор гангийн хохирол хамгийн ихтэй газар хаанах вэ?»

Дуламдорж дарга: «Энэ жилийн гангийн хохирол гэвэл, хойд талын хээрийн хуучин Луугарын хавь, Орог нуурын орчмын нутгаар хинд байгаа. Хойд залгаа Ёлзийт сум руу 40-өөд айл нийгээд байна»

5) Ширийн өвөл, тэгээд хавар болно

Асуулт: «Зундаа ган болбол, өвөл хавартаа зун болдог гэж сонсч байсан юм байна?»

Дуламдорж дарга: «Тийм байх магадлал өндөр. Богд сум хэдийгээр зун цаг болж байгаа ч өвс ногоо алга. Тэгэхээр мал сүрэг энэ янзаараа туранхай хэвээрээ л өвөлтэй золгоно гэсэн ийг. Өвөл, хаврыг давж гарах тамир тэнхээ одоогоор малд байхгүй. Тэгэхээр дахин зун болох магадлал их өндөр гэсэн ийг»

Засаг дарга Дуламдорж: «Эх мал сүү шим ороогий болохоор өвөлдөө хэрэглэх идээ цагаага хангалттай бэлтгэж авч чадаагүй айлууд ч байна. Энэ зуны ган өнгөрсөн жилийнхээс ч илүү болохоор ирэх хаврын малын хорогдол энэ жилийнхээс давж гарах байх. Малчид малаа 20-25% цээрлэх янзтай байна. Зарж ирэх ч юм уу, өөрсдийн хоол хинсэнд зориулж нэлээд мал төхөөрч янзлах бололтой»

6) Хоёр жил дараалсан зун, гангийн шалтгаан

Сумын засаг дарга Дуламдорж: «Манай Богд сум ч гэсэн дэлхийн хїрээлэн байгаа орчны еерчлелттэй хамт л байгаа гэсэн їг болов уу. Сумын нутгаар ч энд тэндгїй л элсний нїйдэл явагдаж байна»

7) Ямаан сїрэг ба гамшиг

Асуулт: «Ямаа есєх нь бэлчээрийн экологийг сїйтгэдэг гэсэн санал бодол їе їе байдаг уу?»

Дуламдорж дарга: «Їнэхээр зах зээлийн эдийн засагт шилжиж эхэлснээс хойш орлого сайтай байж болох мал аж ахуйн бїтгээгдэхїйн гэвэл зєвхєн ямааны ноолуур л болоод байгаа юм. Тийм болохоор ямааны тоо толгой их есч байна. Малчдын хувьд ямаа олонтой байх нь ① сїї сайтай (хїнс хоол элбэг), ② ямаатай л бол машин техник худалдаж авч чадна, ③ ямаа олонтой байна гэдэг мєнгє ихтэй байна гэсэн їг. Харин манай Богд сумын байгалийн нєхцєл нь угаас ямаанд тохиромжтой юм. Одоогоор усны эх їїсвэргїй нутагт мал маллахгїй байгаа. Тэгэхээр цаашдаа бэлчээрийн нєсц⁶ байна»

8) Гамшгийн сургамж

Засаг дарга Дуламдорж: «Нэгдїгээрт, энэ жил малчин ерх тус бїр хадлан тэжээлээ маш идэвхтэй бэлтгэж байна. Гэвч манай нутаг бол говийн бїс учраас малчид хичнээн чармайгаад ч евс ургамалд хязгаар бий. Хоёрдугаарт, малчид малынхаа тоог цєєрїлж сїргийн бїтцээ еерчлєн, мал тутамд оногдох їйлдвэрлэлийн їр ашгийг дээшлїлэх зэргээр мал сїргийн чанарыг сайжруулах талаар боддог боллоо. Гуравдугаарт, засаг захиргааны зїгээс ч зэргэлдээх сум, аймагтай нягт холбоо харилцаатай байж, нєхцєл байдлаас шалтгаалан нутаг бэлчээрийг чєлєєлж, малчдад отор нїйдэл хийхэд нь тус дєхєм їзїлдэг боллоо. Дєрєвдїгээрт, цєлжилт амархан їїсэх нутгийг хамгаалтад авах хєдєлгєєн ч бий болоод байна. Цогзол гэдэг эмэгтэй удирдаж, 20-иод малчин ерх хїч хамтран булаг шандыг элсний нїйдлээс хамгаалахын тулд тїїний эргэн тойронд 1 га газрыг хашаагаар хашиж, хувцас хунар, гутал хийдэг дугуйлан нээгээд байна»

9) Хувийн малын тоо толгой

Дуламдорж дарга: «Малын тоо толгой еслєє. 300-аад толгой малтай байхад дажгїй амьдарна. 200-300 толгой малтай байхад дунд чинээтэй амьдарна. 500 толгой малтай айл бол баян айл гэсэн їг. Ийм малчид 200-аас доош малтай ядуу ерхєд малаа тїрээсэлж, гурил будаа зэргийг хувааж егч тусалдаг. 200 толгой малтай байхад амьдрал хэцїї байхаа. 100-аад малтай айл бол ялмагт орно. Гэдээ баян айл ч, ядуу айл ч адилхан сїргийн дотор ямаа 60 гаруй хувийг нь эзэлж байна»

10) Ноолуурын їнийн еерчлєлт

Сумын засаг дарга Дуламдорж: «Малын их хэмжээний хорогдлоос гадна говь нутгийн малчдад хїнд цохилт болсон еєр нэг зїйл бол ноолуурын їнэ их хэмжээгээр унасан явдал юм. Єнгєрсєн жил 1 кг ноолуур 45000 тєгрєг болж їнэ нь есєн, малчид баяжицгаасан. Бїх айл

хоорондоо уралдаж байгаа юм шиг л орос УАЗ-69 машин, нарны илчээр гэрэл асаах дэлгэц, телевиз худалдаж авсан. Гэтэл энэ жил ноолуурын инэ огцом унаж, 20000 тегрегеес ч доош буух бололтой. Энэ жил ноолуур урьдын адил инэд хирнэ гэж бодоод томоохон юм худалдаж авсан малчид зээлийн еренд ороод байна. Ерөө төлөхийн тулд малаа зарахаас өөр аргагүй малчид ч гарч ирнэ. Сумын төвд Батсуурь гэдэг хин тэргийтэй 20-иод өрх айл нэгдэж, мөнгөн зээл олгодог, мал аж ахуйн битээгдэхийн хамтран борлуулдаг хамтлаг байгуулаад байгаа.]

11) Цэлгэрийн өнөөгийн байдал

Сумын дарга Дуламдорж: [Хуучин Цэлгэр хэсэг уулын биеэд оршдог болохоор сумын хэмжээнд авч эзвэл өвс ногоогоор харьцангуй сайн. Энэ зун урд талын Баянлиг сумын малчид Зүүн Богд (хуучин Цэлгэр хэсэг) ууланд ирж зусцгаасан. Цэлгэрийнхэн зурах нутаггүй болж, хамгийн ногоо сайтай Ханхын аманд олуулаа бөөгнөрсөд байгаа бололтой. Гэтэл сүүлийн жилд Баянлиг сумын малчид улам хойшоо ахиж, хангайн биеэд өвөлжих нутаг хайж байгаа. Өөрөөр хэлбэл Зүүн Богд ууланд өвөлжих боломжгүй болсон гэсэн үг. Цэлгэрийнхэн ч энэ жил өвөлжих нутаг хайж байна.]

(4) Батцэнгэлийнх

Батцэнгэлийнх 1999 оноос сумын төвд суудаг болсон тул бид төв дээр уулзах бодолтой байв. Гэвч биднийг ирэхээс 7 хонгийн өмнө тэднийх аймгийн төв рүү нийсэн байсан учир уулзаж чадаагүй юм.

(5) Цэлгэрийнхэн

1) 8-р сарын 15 Хөсөөрт нутагтай Жигмэддорж

Сумын төвөөс Зүүн Богд уулыг чиглэн гарсан боловч зам олон салаалснаас аль замаар нь явахаа мэдэхгүй болоод, Хөсөөрийн төвөөр дайрч зам асуухаар шийдсэн юм. Гэтэл урьд хуучин Цэлгэрийн төвд байнга оршин суудаг байсан Жигмэддоржийнх тэнд зусч байлаа.

Жигмэддоржийнх энэ хавар Зүүн Богд уулаас бууж, хуучин Хөсөөрийн төвд ирж хаваржжээ. Салбар сургууль хаагдсан учир аль болохоор сумын төвд ойр нутаглаж хийхдээ сургуульд суулгахаар Хөсөөрт нийж иртэл хаврын шороон шуурга эхэлжээ. Жигмэддоржийнх 400-аад толгой⁷ малтай. Шороон шуурга тавьж, уймарч сандран, адуу, хониныхоо хойноос өдөр шөнгөй явсаар 60 хоногийг өнгөрөжээ. Бие бялдар сайтай Жигмэддорж бэр турж эцэн, малынх нь тал хувь хорогджээ. Тусламжийн бараа гэж 1лааз хуурай сүү авсан. Өвсийг нийлж худалдсан бөгөөд 1 боодол өвс 1000 тегрегний нийтэй байсан. Энэ өвөл ч хэцүү өвөл болох байх, өвс тэжээл худалдан авах санаатай байвч, одоогоор 1 боодол өвс 3000 тегрег, 1 шуудай малын тэжээл (50 кг) 4000-5000 тегрег болоод байна. 1 хонь зарахад 10000 тегрегт хирнэ. Малынхаа тоог цөөлөхгүй бол өвс тэжээл худалдаж аваад ч шаардлагатай хэрэгцээгээр бэрэн худалдаж авч чадахгүй хэмээн ярьсан юм.

Бид Жигмэддоржийнхоос Зүүн Богд ууланд ямар малчид хаагуур хаагуур нутаглаж байгааг сураглан, эхлээд Зүүн Богд уулын урд талын Бага нарийны амаар орж, тэндээсээ уулаа өгсөх, мөн Баянлиг сумын айлуудаар орж судалгаа хийх, ойр хавийн айлуудаар ороод тэндээс хуучин

Цэлгэрийн төвөөр дайрч, Зййн Богд уулын хойд талын Ханхын аманд беегнерен зусч буй малчдынхаар очиж йзэхээр болсон юм.

Зййн Богд уулын наад талд Монгол хоолой гэдэг загийн ойтой ерген хоолой бий. Зам элсэнд дарагдаж, шороо шуурснаас Зййн Богд уулын барааг алдаад нэг л мэдэхэд бид нар Цэлгэрийн нутгийг давж Баянлигийн нутагт орчихсон явлаа.

2) 8 дугаар сарын 15-16 ны едер, 17-19 едер Зййн Богд уулын емнед бэл

Бага нарийны аманд зочилсон минь

① Бага нарийны амны тухай

Зййн Богд уулын емнед бэл, Бага нарийны амны халгай ямагт 1 м-ээс илйй ендер ургадаг. Бага нарийны амнаас уулын тагтын бэлчээрт хйрэхэд ойрхон учир, энэ аманд жилийн жилд 6, 7 айл байнга нутагласаар ирсэн. Энэ жил биднийг энд ирэхэд Баянлиг сумын малчин Шаарий, тэгээд Сангидагва, Дашням, Батбаатар, Бодой, Лам-юндэнгийнхэн, амны эхээд хамгийн дээд талд Батжаргалынх зусч байсан юм. Халгайны ендер денгеж 15 см хиртэй ургасан нь уулын тагтад ногоо муутай, тэгээд бэлчээртээ хангалттай идшилж чадалгйй бууж ирсэн мал халгай зэргийг иддэг болохоор олигтой ургаж чадаагййтэй холбоотой.

② Батжаргалынхны тухай

Батжаргалынх ам бйл 6-уулаа. 2000 оны эцсийн байдлаар 200 толгой малтай, ййний дотор 145 ямаатай. Гэрийн эзэн Батжаргал нййрсний уурхайд ажиллаж байснаа 1992 онд ажлаасаа гарч, эхнэр Тогоочийн терел садангийнхан амьдардаг Цэлгэрт нййж ирж суурьшин малчин болсон. 3 хййхэд нь сумын төвийн сургуульд суралцаж байгаа.

③ Зудын уршгийн тухайд

Тогооч: 「Энэ жил, 3, 4-р сард Цагаан аргын евелжеенд ямаагаа теллййлсэн. Мал теллелт яг шороон шуургатай давхацсан. Нийт 80 ишиг гарснаас 40 нь хорогдсон 5-р сарын 20-доос Бага нарийны аманд ирж зусч байна. Баянлигийн малчид ч ирсэн. Энэ жил энэ аманд нийт 15 айл зусч байгаа. Энд буусны дараа ямаагаа сааж эхэлсэн. 90 ямаа сааж байна. Тел нь йхсэн малын сйй багасчихдаг юм, едерт 1 удаа л саадаг. Тийм болохоор цагаан идээ багатай, гйй уяж айраг эсгэхгйй. Уулын тагтаад гарч евс хадаж авч л байгаа, гэхдээ л малын тэжээл худалдаж авахгйй бол болохгйй байх」

④ Ноолуурын ййнийн еерчлелтийн нелее

Батжаргал: 「Енгерсен жил ноолуурын йнэ ендер байсан болохоор удаан мееееедеж байсан нарны илчээр гэрэл асаадаг дэлгэц, хиймэл дагуулаас нэвтрййлэг хййлээн авдаг антенн телевиз, бас цэрэгт мордох хййдээ мотоцикль худалдаж авсан. Телж амжаагйй йлдсэн 2000 долларын ертэй, энэ жил ноолуурын йнэ огцом унаснаас болоод энэ хавар ееее дарж чадсангйй. Евлеее емне телж дуусгахаар болоод байгаа, малаа худалдахаас еер аргагйй болох байх」

⑤ Шаарийнх, Сангидагвынх

64 настай Шаарий, Зййн Богд уулын емне талдаа хамгийн ахмад 68 настай Сангидагва нар
「Энэ ууланд нутагласнаас хойш ийм хэцй ганг анх удаа йзлээ」 хэмээн ам нийлйлэн ярьж байлаа.
Эдний 2 хоёулаа хаврын зудыг яаж ийгээд давсан. Гэвч зун ногоо гараагйй болохоор малаа мэнд
евелжййлэхэд хэцйй. Шаарийнх хаана евелжихеэ шийдэж чадаагйй байгаа. Сангидагвынх Зййн Богд
уулын хойд талын Ханхын аманд анх удаагаа евелжине.

3) 8 дугаар сарын 16-17 Зййн Богд уулын тагт Цагаан булагт зорчсон нь

① Цагаан булагийн тухай

Зййн Богд уулын тагт бол зундаа энд тэндгйй цэцэгс нь алагласан, йзэсгэлэнт сайхан бэлчээр. Энэ
тагтын бэлчээрт Цагаан булаг оршдог. Дондовынх 1993 оноос хойш энд зуссаар ирсэн. Енеэ
жилийн зун, уулын энэ тагтад ч ногоо гараагйй. Денгеж 3-хан см хиртэй ургаад цэцэг нь
цэцэглэсэн ургамал ч байна. Мал идээд ийм намхан болсон биш харин ургалт нь муу байгаагаас
тэр аж.

② Дондовынхны тухай

Дондовынх ам бйл 7-уулаа. Эхнэр нехер хоёулаа 30 орчим настай. 5 хййхэдтэйгээс 4 нь
сургуульд сурдаг. Нэг нь денгеж энэ жил терсен болохоор харж хамгаалах ажил их. Гэрийн эзэн
Дондов нэгдэлд тракторын жолооч хийж байсан, 1990 онд ажлаасаа гарч, эхнэр Гэрэлмаагийн
терел садангийнхан амьдардаг Зййн Богд ууланд ирж суурьшин, 29 настайдаа малчин болжээ. 2000
оны эцсээр эднийх 317 толгой малтай, тйиний дотор 259 ямаатай байв.

③ Зудын уршиг

Гэрэлмаа: 「12-р сараас 3-р сард Даамайн евелжсеэнд ямаагаа теллйлсэн. Шороон шуурга ихтэй
байсан. Телийнхее 40%-ийг йхйлсэн. 6-р сарын эхээр Цагаан булагт зусланд гарсан.
Зусланд буугаад сааль эхэлсэн. Одоо 83 толгой мал сааж байгаа. Едерт 2 удаа сааж байгаа
ч, энэ жил сааль сйй муу, жил жилийн саалийн 70%-ийн л хиртэй байна. 8-р сар гарсаар
Дондов Ханхын амнаас хойшоо Деревтийн ам (Еверхангай аймаг) -аад гарч евс хадаж
ирсэн. 2, 3 сар телдее егех евстэй болсон, зав гарвал дахиж нэг удаа хадланд явах санаатай
байна. Евснеес гадна тарваганы сайн ходоод хатааж авч байгаа. Даамайн евелжсеэнд
Баянлигийн малчид зусаад, ногоогйй болсон. Одоогоор хаана евелжихеэ мэдэхгйй байна」

④ Ноолуурын йнийн еерчлелтийн нелее

Дондов: 「Енгерсен жил ноолуурын йнэ есч, 70 кг ноолуураар (1 сая 500 мянган тегрег) оросын
УАЗ-69 машин, чиргйллтэй нь худалдаж авсан. 1999 онд салбар сургууль хаагдсанаас хойш,
хичээлийн жил эхлэхээр эхнэр нь хййхдйдээ хараад сумын тевд суудаг болсон. Хйний
машинд суугаад сумын тев ороход бензиний йнэнд нэг талдаа хййхэд 2000 тегрег, том хйн
3000-3500 тегрег, аймгийн тев ороход 7000 тегрег телдег. Эхнэр Гэрэлмаа хййхдйдтэйгээ
нааш цааш ирж очих нь олон, бас сумын тевеес хямд болохоор аймгийн тев орж бараа
таваар худалдаж авахаар явах нь ч олон боллоо. Енгерсен жил ноолуурын йнэ сайн байсан
болохоор Оросын хуучин УАЗ-69 машин авсан. Гэтэл авсан машин маань муу, 100 км-т 30

л бензин иддэг]

Энд Зййн Богд ууланд 1 л шатахуун 500 тегрегний инэтэй. Сумын тевеес Цэлгэрт ирээд буцахад 140 км, Дондовын машинаар бол 42 л шатахуун хийж, 21000 тегрег зарцуулна. 21000 тегрег гэдэг 2 хонио зарж байж олох мөнгө. Машин эдлэхэд биед амар, гэхдээ эдийн засгийн талаар ийрэх ачаа маш хинд гэдгийг унаж байж л эхэлж мэдсэн хин ганц Дондов биш байх аа.

3) 8 дугаар сарын 18 Дайргын аманд зорчсон нь

① Дайргын амны талаар

Дайргын ам нь Зййн Богд уулын тев хэсэг, Баянхонгор аймгийн Богд сум, Сверхангай аймгийн Богд сум хоёрын хилийг зааглан оршдог ам юм. Сөреер хэлбэл энэ аманд зусахад Зййн Богд уулын хамгийн ендер оргил болох Тэргийн ендер болон Нуруу ендерлегеед малаа бэлчээхэд хамгийн дет байдаг юм. Амаар урсдаг жижиг гол ус ихтэй, уулын амаар голоо дагаад гольфийн талбай шиг шигий евст нуга бэлчиртэй билээ. Сверхангай аймгийн мянгат малчин Темербаатарынх, Баянхонгор аймгийн гэр билээрээ малын эмч Мягмарсирэнгийнх гээд л жилийн жилд энэ аманд зусцаадаг билээ. Бага нарийны амнаас Баянлиг сумын Хатан суудал уулын хавьд бэлчээрийн ажиглалт хийхээр явах замдаа энэ хоёр айлд буусан юм. Эдний 2 хоёулаа гийгээ уясан байгаа нь бусад зуслангуудыг бодвол бэлчээрийн ургалт сайн гэсэн ий юм.

Темербаатарынх ам бил 7-уулаа. Гэрээсээ гадна модон байшинтай, 2 жийп эгнийлэн зогсоосон айл байв. Темербаатарын хонь, ямаа тооны хувьд тэнцй, сиргийнхээ бйтцийг еерчилсен ч, гамшгийн эрсдлийг багасгахын телее ажиллаж байна.

Мягмарсирэнгийнх ам бил 5-уулаа. 375 толгой малтайгаас 271 нь ямаа. Гэрийнх нь гадаа тереед 1 сар болж байгаа болов уу гэмээр ишиг байлаа. Мягмарсирэнгийн гэр бил нехер Мягмарсирэн, гэргий Нанжид хоёулаа Хедее аж ахуйн техникум тегссен малын эмч улс. Енгерсен зун ч гантай байсан болохоор ухна нийлйлэх хугацааг хойшлуулах зэргээр эрдэм мэдлэг, амьдралын туршлагаа хослуулан хэрэглэж, гамшгийн эрсдлийг багасгахын телее ажиллаж байна.

② Хатан суудал уул

Хатан суудал уул бол Баянлиг сумын элсэрхэг тал нутгийн уул бегеед Зййн Богд уулын урд энгэр болон уулын орой дээрээс харахад шар элсэн дээр хар тагш хемерсен мэт харагддаг. Бага нарийны амнаас Хатан суудал хйртэл 60 гаруй км зам хамт явсан Батжаргал нар хэд хэдэн ч удаа [Тэмээ энд юу идэж байгаа болоо] хэмээн гайхан ярилцаж явсанчлан инэхээр ногоо ургасангий. Баянлиг сумын малчид Зййн Богд ууланд ирж зусч байгаа. Тэднийг Зййн Богдынхон хйлээн авч нутагтаа зусуулж байгаа учрыг ойлгож ядах юм алга. Газрыг емчлен зааглаж мал сйргээ адуулж хариулна гэдэг говь нутагт ил тохирох ойлголт гэдгийг бодитойгоор мэдэрч болохоор байв.

③ Цагаан аргын евелжее

Хатан суудал уулаас Бага нарийн руу буцахын емне Батжаргалын евелжее Цагаан аргаар дайрсан юм. Зуслангаасаа 4 км зайтай. Цагааран шаргалтах Баянлигийн нутгаас харвал Зййн Богд уул шингэн ногоон енгетэй, хехевтер харагдана. Гэвч энэ Цагаан аргын евелжее хавьд сийрэгхэн нялх ногоотой, шар толбо шиг зййл олон харагдаж байсан нь евсний хатсан хожуул дэгнийр тэгэж

їзэгддэг гэнэ. Хар зуднаар евсний дээд тал таслагдан хийсч їлдсэн хожуул нь аж. Гэхдээ бороо орвол энэ хожуулаас нялх соёо гарч ургана. Бороо орохгїї л бол хожуулаараа байна. Би Зїйн Богд ууланд ингэж анх удаагаа дэгнїїр їзэж билээ.

Батжаргалынх 11-р сард евс багатай ч гэсэн энэ Цагаан аргын евелжеєндее ирж буух бегеєд малаа харин уулын тагтын евсєнд гаргаж бэлчээрлїлж байх гэнэ.

4) 8 дугаар сарын 19-20 Чулуутын ам

① Чулуутын амны тухай

Чулуутын аманд Дамбынх, хїргэн Баадаагийнхтайгаа нутаглаж байлаа. Эндээс хэдхэн км амаа дагаад доош уруудахад жижиг гол урсаж, гольфийн талбайн тайрч тэгшилсэн зїлэг мэт тачирхан нялх ногоо ургасан байв. Дамбын мал энэ амаар дайрч тагтын бэлчээрт хїрдэг гэнэ.

② Дамбынхны тухай

Дамбынх ам бїл 10-уул. Гэрийн эзэн Дамба, гэргий Найдансїрэн нар хоёулаа 50-иад настай. 8 хїїхдийн 2 нь сургуульд сурдаг. Дамба багадаа эхээсээ енчирч, 7 настайгаасаа нэгдлийн мал хариулсан малч ажилсаг нэгэн. 1994 онд Богд сумын компани тарахад 30 ямаа, 30 хонь авч, бусдаас худалдан авч нэмэлгїйгээр тэрхїї малаа есгєн їржїїлж байгаа. 1998 оны эцсийн байдлаар 769 малтайгаас 433 ямаатай, Зїйн Богд ууландаа хамгийн олон малтай айл. Одоо хоёр хїргэнийх нь сувай хонь ямаагаа, Дамбынх еєрєє саалийн ямаагаа маллан терел саднаараа хот айл болон нутаглаж байна.

③ Зудын уршиг

Найдансїрэн: 「Энэ Чулуутын аманд 4-р сарын 20-диор ирж буусан. Хехийн евелжеєндее байсан 3-р сарын сїїлчээс ямаа теллелт эхлээд энд ирж буусан. 5-р сарын эхэн хїртэл їргэлжилсэн. Яг шороон шуургатай мал теллелт давхцаж, 130 ишиг гарснаас 60 нь їхсэн. Ишиг гайгїй болмогц 7-р сарын 20-ноос эхээс нь ялган сааж байгаа. Энэ жил хонины ноосны хєндїйрелт муу, жил жилийнхээс орой 7-р сарын 20-диор хонио хяргасан. Ганц, хоёр гїї унагалсан боловч зусланд тууж авчрахаас ємнє унагаа чононд бариулчихсан. Тэгээд энэ жил гїї уяж, айраг эсгээгїй」

Дамба: 「Одоогоор хадлан хадаж евс бэлтгэх бодол алга. Хадланд явах зав гарвал, малаа оторлоход л хїчээ дайчилъя. Одоогоор мал бїрэн тарга хїч авсан, малын тамир тэнхээ євлиг давахад хангалттай гэж бодож байгаа. Гэхдээ санаанд оромгїй их хохирол гарахаас сэргїйлж, євлєєє ємнє малаа 300 толгой (тэмээ, адуугаа тус бїр 30 толгой, їлдсэн нь хонь ямаа байхаар) болтол нь цєєрїлэх санаатай. Харин саяхан охин нь Баянлиг сумаад хонь зарахаар явсан. 15 мянгад хїргэх санаа байсан боловч 10 мянгаас дээш гарч борлогдоогїй. Малаа цєєрїлнэ гэхэд тийм хялбархан зарагдаж борлогдохгїй. Мєн л сайн хариулж маллан, тарга хїч авхуулахгїй бол болохгїй. Энэ жил энд намаржиж, Ханхын аманд евелжих санаатай」

Найдансїрэн: 「Мал хувьчилснаас хойш, малчид малаа гэхээ больсон. Нэгдлийн їед євчтэй мал байвал гэрт оруулан, ямарч аргаар боловч эдгээхийн телєє байж, тэжээл евс, эм єгдєг,

уламжлалт аргаар их эмчилдэг байлаа. Одоо бол еерийн юм яасанч яадаг юм, гээд огт хайхрахгүй. Залуучууд ихэх гэж байгаа ямааг хараад 「10 мянган тегрегее хаялаа」 л гэнэ. Малыг зөвхөн мөнгөөр л төсөөлж бодно. 「Малаа арчилж хамгаалаад зудыг даван туулна」 гэсэн ойлголт улам итгэй болсоор байгаа юм шиг санагддаг」

④ Ноолуурын инийн еерчлелтийн нөлөө

Дамба: 「Енгерсен жил хиргэндээ Оросын шинэ УАЗ-69 машин 5 сая тегрегт бодож, 200 кг ноолуураар авч өгсөн. Шинэ машин авсан болохоор одоохондоо асуудал гараагүй л явж байна. Ноолуурын инэ унасан нь томоохон хохирол боллоо. Гэхдээ гаднын аймгаас ухна авчирч, бие томтой ямаатай болсон болохоор 1 ямаанаас 500 г, эр ямаанаасаа 1 кг ноолуур самнадаг боллоо⁸. Мал тутмын ийлдвэрлэлийн ир ашиг өндөр, тэгээд ч тоо толгой нь олон учраас ноцтой хохиролд арай хирээгүй. Цаашдаа малаа зарж борлуулан, нөгөө хиргэндээ Оросын жижиг ачааны машин УАЗ 4 сая 500 мянгад авах санаатай. Мал олонтой болохоор шатахууны инэ тийм ч хиндрэлтэй биш」

Дамбынх тийнээс гадна Батцэнгэлээс хуучин хэсгийн төв дээрх байшинг нь худалдаж авах зэргээр ноолуур болон малынхаа инэ ертгийг “биетэй зийл” болгож, бага багаар хөрөнгө хуримтлуулж байгаа билээ.

Мал олонтой Дамбынх Цэлгэртээ л том хөрөнгөтөн, хөрөнгө оруулагч нь мэт харагдана. Харин эхнэр нөхөр, тэднийхэн гэр бйлээрээ нэрд гарсан хөдөлмөрч хийс. Тухайлбал, аль ч малчныд очсон, гадаа нь хужир тавиастай мал нь долоож харагддаг бол Дамбын гадаа хужир байхгүй байдаг. Малаа хужиртай газарт тууж аваачдаг. 「Хөлс гарган явж, өвс идэж, ус уугаад, дараа нь хужирт орвол малд наалдацтай байдаг. Бэлчээрийн мал маллагаа гэдэг бол угтаа энийг л хэлж байгаа юм」 гэж боддог юм. Бос бороо орохоор яаравчлан мориндоо мордож, ууланд гаргасан хонь, ямаагаа уулын хормойн элсэрхэг тал руу оруулж, малаа осгохоос сэргийлэн, ааг шим сайтай хөмийлийн терлийн ургамал идддэг. Зуны шөнө салхинаас нөмөрлөх байдлаар гэрийн ойролцоо малаа хотлуулахгүй, харин салхи ихтэй газарт малаа хотлуулж, хонь малаа чийрэгжддэг. Энэ мэтчилэнгээр цаг агаарын еерчлелтэд зохицуулан бэлчээр, өвс ногоог сонгож, мал сиргээ маллах арга ажилгааг эзэмшин нягт нямбай хөдөлмөрлөсөөр байгаа юм.

Зийн Богд ууланд газар тариалангийн эрдмийг эзэмшсэн тариачидын адил мал маллагааны эрдэмд нэвтэрсэн малчид гэвэл Дамбаас гадна Нямбуу, Самданхорлоо нар байна. Аль аль нь нэгдлийн иеэс л нийтээр хилээн зөвшөөрч ирсэн ажилч хичээнгүй малчид билээ.

б) 8 дугаар сарын 20-22 Их нарийны ам

① Их нарийны амны адгийн тухай

Зийн Богд уулын өмнөд биеийн хамгийн уужим ам. Жилийн жилд олон тооны малчид энд зусч, мал сиргээ эндээс уулын тагт руу бэлчээрт гаргадаг. Энэ жил энд Тоохгийнх, Баянлиг сумын малчид, Доржхорлоогийнх, Баяраагийнх зусч байна. Байнга энд зусдаг 2, 3 айл бас Их нарийны амны эхээр нутаглаж байлаа. Доржхорлоогийн гэргий Нараа ногоо руу гараараа заагаад ноцтой царайгаар 「Энэ жил л анх удаагаа ийм байгаа юм」 гэж билээ. Ногоо гэхээсээ хаг хөвд гэмээр газрын

херсендее наалдаж шигдсэн байв. [Ногоо ургахгүй болохоор мал таргалахгүй. Тэгэхээр сий шим ч гарахгүй]

② Тоохгийнхны тухай

Тоохгийнх ам бил 8-уулаа. Гэрийн эзэн Тоохгүй 55 настай, гэргий Логио 51 настай. 6 хийхдийн 3 нь сургуульд сурдаг. 2000 оны эцсийн байдлаар 170 толгой малтайгаас 112 нь ямаа, 18 нь сарлаг. Нэгдлийн ёеэс голчлон сарлаг өсгөж ирсэн малчин билээ.

③ Зудын уршиг

Логио: [Манайх өвөлжөөндөө Зийн дугуйд байхад 3-р сард ямаа теллөсөн. Яг хар зудтай давхацсан хэдий ч 1 ухна, 1 эм ямаа хоёр л ихсэн. Ишгээ гэр бил бигдээрээ зйтгэж байж л хамгаалсан. Сарлаг бол эх ч, тугал ч тэсвэр сайтай хохирол гараагүй. Ямааны саалийг 7-р сарын 20-диос эхэлсэн, 45-хан ямаа сааж байна. 7 сарлагаас 16-хан сий саадаг. Ногоо муутай болохоор бэлчээрт гаргасан ч сарлаг дороо л буцаад ирдэг. Өвс тэжээл бэлтгэмээр л байна, одоохон хийхдийн хичээл эхэлнэ, хичээлийн бэлтгэл гээд өрдөө ч зав зай болохгүй байна. Зийн дугуйн өвөлжөөнд Баянлигийн айл зусч байгаа бололтой, энэ жил энд өвөлжиж, малаа уулын тагтаад бэлчээрлүүлэх санаатай]

④ Ноолуурын ийн өөрчлөлтийн нөлөө

Логио: [Ноолуурын ийн эрс буусан явдал их харамсалтай. Өнгөрсөн жил, ноолуур өндөр ийнэтэй байсан ч гэсэн олон хийхэдтэй болохоор гутал, хувцас аваад л мөнгө дуусч, телевиз, нарны илчээр гэрэл гаргах дэлгэц, машин зэрэг тансаг бараа авах бололцоо гараагүй. Тийм юм аваагүй болохоор өр зээл байхгүй ший]

① Хирэлтогоогийнх

Хирэлтогоогийнх ам бил 7-уул. Гэрийн эзэн Хирэлтогоо, гэргий Дуламханд нар 30 эргэм настай. Том охин нь сургуульд явдаг. Дараагийн 4 хийхэд нь сургуулийн насанд хирээгүй. 1998 оны эцсийн байдлаар 400 толгой малтай. Тийнээс 310 нь ямаа.

Хирэлтогоогийнх Цагаан богч, Угалз зэргээр уулын тагт хавиар зусдаг боловч Оросын пургон авснаас хойш машинаар явахад саадгүй Их нарийны амны адаг хавиар зусч, эндээс малаа уулын тагт руу бэлчээдэг болоод байгаа.

② Шороон шуурганы уршиг

Дуламханд: [2-р сарын 18-нд Их нарийны амны адагт зусланд буусан. Ямаа 3-р сарын 27-ноос 4-р сарын 15-ны хооронд теллөсөн. Яг шороон шуургатай давхацсан. Хонь, ямаанаас 20 том мал хорогдсон, ишиг 140 байснаас 90 нь ихсэн. Ямааныхаа саалийг 7-р сарын 20-ноос эхэлсэн. Өдөрт 2 удаа саадаг ч гэсэн сийний гарц муу. Цаашдаа өвс бэлдэнэ. Машинаар Орог нуурын тийшээ очиж чихэр өвс хадна. Бас Ханхын амнаас бургасны навч цуглуулж, боодлын өвс, тэжээл худалдаж авах бодолтой байна. Одоогоор ногоо ургаагүй болохоор Сийжийн довын өвөлжөөнд энэ жил өвөлжихгүй. 11, 12-р сард уулаадаа л өгсөж буух

санаатай байна]

③ Ноолуурын инийн еерчлелтийн нелес

Дуламханд: [Орос пургон машин болон нарны илчээр гэрэл асаах мотор, хиймэл дагуулаас нэвтрүүлэг хилээн авах антенн, телевиз урьд нь авчихсан байсан. Ноднин жилийн ноолуураар хийн баллон, хийн плитка тедийг л авсан. Хамгийн сїлийн їеийн хийцийн хятад мотоциклийг аав худалдан авч егсєн юм]

Эднийд бусад айлуудад байхгїй “хамгийн сїлийн їеийн” эд бараа элбэг байдаг.

Дуламханд: [Хїрэлтогоо Улаанбаатар болон аймгийн тєврїї наймаанд олон удаа явдаг болсон. Аятайхан юм олдвол аваад л ирнэ. 2 жил болоод Батцэнгэл ахын хойноос аймгийн тєв рїї нїїх юмсан гэж бодож байна. Хїїхдїдээ боловсрол сайтай болгомоор байна. Тийм зорилгоор л одооноос наймаа хийж байна]

7) 8 дугаар сарын 22-23 Зараа

① Зараагийн тухай

Зараа нь Баянлиг сумтай хил залгадаг хээр талд оршдог, хемїїл, таана зэрэг ургамалтай малын бэлчээр сайтай, элсэрхэг намаржаануудын нэгэн. Ердийн їед 8 см орчим єндєртэй хемїїлийн цэцэг найгаж байдаг Зараад ч энэ жил ногоо бага байв.

② Шагдарынх

Шагдарынх ам бїл 5-уул. Єрхийн тэргїйн Шагдар Баянлиг сумын харьяат, 30 нас гарч яваа, гэргий Нараа Богд сумын харьяат, 20 нэлээд гарсан. 3 хїїхэд нь сургуулийн насанд хїрээгїй. 300 толгой ямаатай. Энэ жил 120 ямаа сааж байгаа ч сїний гарц муу. Энэ євел Баянлиг суман дахь євелжєєндєє буцаж буухгїй, Нараагийн аав Самданхорлоог тїшин (Дамба, Нямбуу нартай эн зэрэгцэх Цэлгэрийн шилдэг малчин) Єргєєтийн амны эхээд євелжинє. Гэхдээ євлєєс ємнє хонь, ямаанаасаа зарж худалдан, 150 болтол цєєрїїлж євелжєєд, хавар мал худалдаж авах бодолтой.

Энэ жил Шагдар єєрийн зуслан Зараад 800000 тєгрєг зарцуулж зуслангийн байшин барьсан. Суудлын машинаа Оросын УАЗ-69 болон чиргїїлээр сольж, сум аймгийн тєв рїї хїн, ачаа зєєж байгаа.

8) Цэлгэрийн хуучин хэсгийн тєв

Бид Зїн Богд уулын арын Ханхын ам хїрэх замдаа хуучин хэсгийн тєвєєр дайрлаа. Салбар сургууль яасан бол гэдэг асуулт санаанаас гарахгїй байсан юм. Сургуулийн байшин нїд халтирмаар дїр терхтэй харагдлаа. Хагараагїй цонх нэг ч алга. Хаалганы цоожийг нь хєшиж онгойлгосон, коридорын чийдэн, залгуур унтраалга цємийг мушгиж авсан байна.

Ангийн хаалгыг єшиглєж хэмхэлсэн байх дулаалцуулгын пар, чийдэнгийн унтраалга мєнгєєр зарж болох бїх юмыг тонож авсан байлаа.

9) 8 дугаар сарын 23-25 Дєрєвтийн ам

① Дєрєвтийн амны тухай

Зїн Богд уулын арын Ханхын аманд улиасны мод навчилж ургасан байна. Ханхын амнаас

эхлэн Сверхангай аймгийн нутаг иргэлжилж улиасны мод, намхан сеег мод шигий ургасан амны эхэн дээд талыг Деревтийн ам гэдэг. Дээр егйлсэн Дондовынх евс хадахаар энэ аманд ирсэн гэнэлээ. Айлын гэрийн хаяагаар ч 10-аад см-ийн ногоо ургасан байна. Уулын налуу хажуугаар 40 см хиртэй улиасны сеег бйрхсэн байлаа. Энд Нямбуугийнх, тэдний хйргэнийх хоёр л зусаж байлаа. Энэ нутаг евс ногоо сайтай тедийгий уулын тагтын ендерлегеес аваад уулын ноён оргил Тэргийн ендерийг хйртэлх ерген бэлчээрийг ашиглах бйрэн боломжтой. Харин зэрлэг ан амьгад ихтэй, чоно, ирвэснээс малаа хамгаалахын тулд малыг заавал хариулах болдог гэнэ.

② Нямбуугийнх

Нямбуугийнх ам бйл 3-уул. Гэрийн эзэн Нямбуу, гэргий Пйрэв нар 50-иад настай. Хоёр охин нь айл гэр болж, отгон хйй (22 настай) -тэйгээ цугтаа амьдардаг. 2000 оны эцсийн байдлаар 426 толгой малтай, тийний 306 нь ямаа. Нямбуу бол шилдэг малчин, отор нййдэл сайн хййдэг болохоор айлтай хот айлаар явдаггйй.

③ Зудын уршиг

Нямбуу: 「Энэ Зййн Богд ууланд малчин айл хунар олширч, 1993 оныг хйртэл нутаглаж байсан газар маань нутаг бэлчээр муудаж ирсэн болохоор, тэр йеэс хойш голдуу Ханхын ам хавиар нутаглаж байна. Хар зуд болсон 3, 4-р сард яг ямаа теллелт давхацсан учир малаа хол явуулахгйй аль болохоор ойрхон бэлчээж, ойр ойрхон газарт олон удаа нййдэл хййсэн. Тэгсэний йр дйнд хохирол багатай, 100 толгой эх малаас дунджаар 90 тел гасныг нэгийг ч хорогдуулалгйй бойжуулж чадсан. Энэ Деревтийн ам салхи багатай, ган гачиг болдоггйй газар. Ямаагаа охиндоо заримыг тасалж егеед, 70-аад ямаа саадаг.Сйний гарц тааруу байгаа нь бэлчээр ногоо сайтай энэ нутагт нутаглаж байгаа ч гэсэн гангийн нелестэй л холбоотой байх. 1 едэрт 2, 3 уут евс хадаж ирдэг, 2,3 ачааны машин хиртэй евс бэлтгэх санаатай. Тэгээд хйрэлцэхгйй бол худалдаж авна байх даа. Энэ намар ухнаа чадвал нййлйлэхгйй л баймаар байна, эх мал хээл авахгйй бол бид нар еерсдее идэж уух цагаан идээгээр гачигдана. Залуу, хйч тамир сайн авсан цесехн ямаагаа л ухнанд нййлйлэх бодолтой байна」

Асуулт: 「Байгалийн гамшгийг даван туулахын тулд хагас суурин, суурин аж ахуйн талаар санал гардаг болжээ」

Нямбуу: 「Лав л говьд энэ явдал бйгэхгйй. Социализмын йед нййдлийн мал аж ахуйг эдийн засгийн суурь болгож нэгдлийг байгуулсан, тэгээд нэгдлээ дэмжин туслах йднээс улсын сангийн аж ахуй, тэжээлийн аж ахуй оршин тогтнож байлаа. Тийм тогтолцоотой байсан йед л гэхэд хангай нутагт ч хагас суурьшмал амьдрал хэрэгжээгйй юм. Одоо бол бйгэхгйй зййл. Свелжее бууц нь удаан хугацаагаар оршин суух бааз болж ирсэн хэдий ч одоо бол евс бэлчээр муудаад евелжеегее хэрэглэхээ болилоо. Зусландаа суурин байшин барьж байгаа малчид гардаг болж, евс ус, малаа бодолцвол хамгийн хэрэгцээгйй зййл. Байгаль орчны еерчлелтед зохицон аж терне гэвэл хенген сууцаар дахин дахин нййхээс еер арга байхгйй」

④ Ноолуурын йнийн еерчлелтийн нелее

Нямбуу хуучин юмаа нямбай хэрэглэдэг. Тиймээс Ямаха мотор хэрэглэж байлаа.

Нямбуу: 「Телевиз их зав алга, тэгэхээр телевиз хэрэггүй. Малчин хиний бигэн едрийн ажил амьдралын циклд радиогийн давтан нэвтрүүлдэг мэдээ их тохиромжтой. Тэгэхээр ноолуурын инэ гэнэт еслее ч гэсэн хэрэгцээгйи зийлийг бол худалдаж авахгйи」 Гэхдээ ганц хийгийнхээ хич байгаа машиныг бол авах бололтой.

Нямбуу: 「Хийдээ Орос УАЗ-69 авсан. Муу машин авсан бололтой, 10000 км яваад хедлехее больсон」

⑤ **Темер зуд**

Би “Темер зуд ” гэдэг игийг энд анх удаа сонсч билээ. Тир зуурын ендер орлогоор машин худалдаж авсан малчид шатахууны инэ, засварын менге зэрэг машин эдлэхэд хэрэгцээтэй зардлыг малаа ирж байж л гаргахаас еер аргагйид хирдэг. Эцэст нь негее машин хедлехгйи болж темрийн хог болж хувирдаг.

Нямбуу: 「Энд амьдрахад машин хэцйи ажлыг нугалж егдэг гол хич болдог. Харин машинтай хин чинь малчин байхаа байдаг юм. Хийгээ малдаа явуулаад, еерее малаасаа хендийрех тедийгйи голдуу гэртээ ч байхгйи л байх болдог. Бензин шатахууны инийн тооцоо, явсан газартаа арилжаа наймаа хийх, хин тээгээд олох ашиг орлого гээд л толгойдоо ямагт тоо бодож явах ажил гардаг. Малчин хиний ажил гэдэг бол тэнгэр цаг агаарыг уншиж, бэлчээр усаа шилж сонгох, мал сйргээ ажиглах, малаа таргалуулах ажил юм. Машинтай болно гэдэг малчин байхаа болино гэсэн иг」

Нямбуу: 「Энэ евел малчин хинийг сорих ширйин евел болох байхаа. Малаа худалдах яриа л их сонсогдох юм, туранхай малыг хэн авах вэ дээ. Бас хэцйи евлеес емне малаа худалдаж менге болгоод, хавар болохоор дахин мал худалдаж авах нь ашигтай гэсэн яриа ч байх юм. Мал маллахыг л мэдэхгйи байна уу даа гэж бодох юм. Хонь ямаа 10-аад нас насалдаг. Нутаг бэлчээрт нь дасгаж, хич зарж ажиллан маллаж байж л тэр хэмжээгээрээ ашиг шимийг нь хиртдэг юм. Малаа мэдэхгйи малчин олширч байна даа」

10) **8 дугаар сарын 25-26 Шадатын амны адаг**

① **Шадатын амны адгийн тухай**

Шадатын амны адаг нь Ханхын ам руу орох ийд хаалга нь болж, Зийн Богд уулаа дээш хагалбарлан, Шадатын амны дээд эх нь уулын тагтын ендерлэгт шууд очиж нийлдэг юм.

② **Сангицэвэгийнх**

Нехер Сангицэвэг нь 60 нэлээд гарсан, гэргий Намхай 50 гаруй настай. 2000 оны эцсийн байдлаар 223 толгой малтайгаас 160 ямаатай. Сангицэвэг олон жил тууварчнаар ажилласан хин тэнгэр цаг агаар, бэлчээр евс, малын байдлыг ажиглаад сайн мэддэг. 5 хийхэдтэйгээс 2 нь гэрлээд гарсан, 2 хийхэд нь сургуульд сурдаг.

③ **Зудын уршиг**

Намхай: 「Ямаа 2-р сарын эхнээс теллеж эхэлсэн, шороон шуурганаас емне теллеж дууссан, бараг хохиролгйи гарсан. 5-р сарын 20-диос Шадатын амны адагт зусланд гарч, 6-р сарын

22-ноос саалиа эхэлсэн, саалийн гарц муу. Ханхын аманд 30-аад айл нутаглаж байгаа болохоор айлын малтай малаа нийлүүлэхгүй гэж Сангицэвэг едер болгон еерее малаа хариулдаг]

④ Мал маллагаа ба евс тэжээл

Сангицэвэг: 「Тэргийн ендрийн хавьдаа ногоо сайтай болохоор малаа хариулангаа тэндээс евс хадаж авчирдаг юм. Евс бэлдэх ажил ч яахав хийж байна. Харин мал бол тавьж егсэн евсийг идэхдээ дуртай биш. 1 едерт гэхэд л янз янзын зйлийг сонирхон, хадны аль ендер газраар явж, евсее олж иддэг. Хелсее гаргангаа ийш тийш явж, идшээ олж иддэг. Энэ нутгийн ямаа еерее евс идшээ хайж олж идэхдээ хэдэн мянган жилийн емнеес дасаж хэвшиж иржээ. Нэгэнт тийм ямааны емне ямар евс тавиад ч, эхлээд сониучирхан жаахан идэх боловч дорхноо уйдаж, идье гэхгүй болдог. Бэлчээр евсгй боллоо гээд евс тавьж егехед болно, гэхдээ малдаа шим тэжээлтэй хоол хйнс болж чадах эд биш. Тиймээс зуны улиралд л едер тутмын хариулгадаа анхаарч, сайн тарга хич авхуулах нь евлийг давах хамгийн шилдэг бэлтгэл болдог юм]

⑤ Евелжих газар алга

Сангицэвэг: 「Энэ Ханхын аманд айл хэт олноороо беегнерлесе. Нэгдлийн йед Зйин Богд ууланд нийтдээ 28 айл байсныг бодож йзвэл, зевхен Ханхын аманд едий тооны айл цугларна гэдэг бол ерийн зйил биш. Цаашдаа ч бас нэмэгдэх байх. Жишээлбэл, Бага нарийны амны Сангидагва 500 толгой ,Чулуутын амны Дамба 700 толгой гаруй малтайгаа энд евелжих сурагтай байна. Еер гайгй газар руу нймээр л байна. Гэвч хаана евелжихеэ шийдэж чадаагй байна. Хойшоо хангай руу евс нь арай илй гээд нйж байгаа малчид ч байна. Гэвч шинэ газар очоод мал тэндээ дасталаа таргалдагй юм. Мен евелжихед яг тохирох газар гадны хинд тийм хялбархан олодо гэж байхгй. Очиж йзээгй газарт очно гэдэг харин ч гарз хохирол их болж магадгй гэж бодох юм]

⑥ Ноолуурын йнийн огцом уналт ба автомашин

Намхай: 「Енгерсен жил ноолуурын йнэ сайн байсан болохоор том хй Базар Оросын УАЗ-69 худалдаж авсан. Бид туслалцаа ййлсэн. Гэтэл энэ жил ноолуурын йнэ унаж, Базар йлдсэн ерее телж егч чадахгй, машинаа эргйлж еге гэсэн. Гэтэл негее хйн 「хэдэн тегрегний ертэйг чинь мэдэхгй, машины йнэ цемийг ег гэж шаардсан」 гэсэн . Уг нь бол шйхээр заргалдаж тодорхой болгох нь зййтэй, гэсэн ч анх худалдаж авахдаа машин эзэмших эрхийн бичгийг ч, менге телсен баримтаа ч аваагй болохоор гэрчлэх баримт байхгй. Йнэхээр их телбер телсен юмсан]

⑦ Темер зуд

Сангицэвэг: 「Энд машин хэрэггй. Машинтай байхад аятайхан. Ашиг олж болно гэх юм уу, бусад айл машин худалдаж аваад байхад манайх авахгй хоцорч болохгй гэж бодоод яаравчлан машин авч байгаа айл их байна. Гэтэл машинд бензин шатахуун,запас сэлбэг бас бус юм

хэрэгтэй байдаг гэдгийг бодож үзвэл л байхгүй юу. Эцэстээ хонь ямааг л идэж дуусгахад хирч байгаа юм. Тийм биш байлаа гэхэд, одоогоор хоёр жил дараалсан зуд, зуны ганд ертлээ. Энэ жилийн евел хэцүүгээр тогтохгүй бэр аюултай евел болно. Мал сүргээсээ нидээ салгасан малчдыг энэ жил байгаль еерийн шалгарлын жамаараа шалгаруулах байхаа. Мал маллаж амьдарья гэж байгаа хинд бэлчээр малаасаа хараа салгахгүй байх, тийний дээр одоо л бие биедээ туслалцаа үзүүлэх, хоршоо хэрэгцээтэй цаг боллоо]

12) 8 дугаар сарын 26-27 Сийжийн дов болон Зийн дугуйн евелжее

Хирэлтогоогийн евелжее бегеед бидний евелжиж хийсэн судалгааны бааз газар байсан Зийн дов, Тоохгийн евелжее Зийн дугуй хоёроор орж үзлээ. Ийшээ явна гэж хэлэхэд аль аль малчин нь евелжеенд евс байхгүй хэмээн толгой сэгсэрч, энэ жил евелжеендее буухгүй гэж байсан бегеед үнэхээр евсгүй байлаа. Дэгнийрийн шар толбо л энд тэнд үзэгдэх нь содон байв.

(6) 8 дугаар сарын 28-29 Аймгийн тев, гэр хороолол

Биднийг аймгийн тевд эргэж үрэхэд үл таних хин захиа гардуулсан юм. Явуулсан хин нь Батцэнгэл байлаа. Аймгийн тевийн гэр хороолол дахь хаягаа бичсэн байв. Бид тэр хаягаар тэднийд явж очлоо. Банзан хашаанд 3 гэр, бас ачааны машин, тэгээд дасал болсон 2 хий нь тоглож байв. Батцэнгэлийнд орлоо. Тэднийх энэ жил 8-р сард энд нийж ирсэн. Сумын тевд байхад нехер Батцэнгэл нь тээвэр хийж, гэргий Бадрууш нь гуанз ажиллуулж байсан хэдий ч, юмны үнэ ендер, ажил бага байсан. Аймаг дээр юмны үнэ Улаанбаатартай адил, бас ажил их олдоно. Юуны емне том охин Сирэн нь аймгийн сургуульд сайн сурч байсан болохоор гэр бйлээрээ энд нийж иржээ.

Одоо Батцэнгэл махны зах дээр мах зарж, Бадрууш хуушуурын гуанз ажиллуулж байгаа гэнэ. Батцэнгэл: «Махны захад еглее малчдаас 2, 3 хонь худалдаж аваад тегеерч янзалдаг. Еглее 8 цагаас оройн 8 цаг хиртэл зах дээр зогсч махаа зардаг. 1 хин 1м лангууг сард 8000 тегрегеер тирээсэлж байгаа. Зах дээр 60 гаруй хин эгнэн зогсдог. Ихэнх нь хийхнийд болохоор махаа сайн сурталчилдаг, яриа хеерее сайтай. Мах аваарай гэсэн үг ердее амнаас гарч егехгүй, анхны нэг сард их хэцүү байсан. Одоо 3-уулаа нийлээд ээлжээр лангуун дээрээ зогсдог. Малаа маллаж есгегж байсан хин одоо мал нядалж, мах зарж байна даа» гээд үнээв.

Бадрууш: «Аймгийн тев дээр суухад ус ч, сий ч, мах ч бигдийг л худалдаж авдаг. Сумын тевд юмны үнэ хэт ендер болохоор едер бэр л менге дорхноо хийсч үгүй болдог, харин аймгийн тев нь арай дээр юм. Наймаа хийхэд ч амар юм. Дахиад нэг жил энд байж, Сирэнг их сургуульд орохоор бигдээрээ хот руу явна. Тэгэхээр одоо бих л чадлаараа ажиллана. Ханд, Сэд, Санги, Мянганбуугаа ч сайн сургуульд оруулмаар байна»

Шороон шуурга, гангийн тухай ярихдаа тэр хоёр хоёл толгой сэгсэрч байв. Бэлчээр ч, мал ч, малчин ч зидэрч байгаа, энэ евел ямар хинд евел болохыг сайн ойлгож байгаа. Малаа зарж, малчин байхаа болиод сум, аймгийн тев дээр ирж байгаа танилууддаа шинэ амьдралд тиргэн дасахад нь туслалцаа үзүүлдэг гэнэ.

7) 9 дугаар сарын 5-6-ны едер, 8-9-ний едер Сэлэнгэ аймгийн Сайхан сумын Номгон тосгон (баг, тосгон)

Уул толгод, элсэн цөлөөс Улаанбаатарт эргэж ирснийхээ дараа бид харьцуулан тээх шаардлагын улмаас өвс ногоо, арвай буудай сайн ургадаг Монголын ир тарианы сан болсон бие нутагт судалгаа хийхээр мордсон юм. Сэлэнгэ мөрний сав газрын бэлчээрт өвс нь Орос УАЗ-69-өөс өндөр ургасан байлаа. Хаврын зуд, зуны гангийн нөлөөнд автахгүй өвлийг яаж өнгөрөөх билээ гэж ч санаа зовохгүй, гэрийнхээ хаяанд малаа бэлчээж байгаа малчдын тохь тухтай байдлыг хараад гайхсан юм. Бас зун нь хинд ган болсон Увс, Завхан аймгаас нийж ирээд байгаа малчидтай ч дайралдлаа.

Бид Дархан хотоос баруун тийш 40 км засаг захиргааны баг тосгон гэдэг нэгж болж Сайхан сумаас тусгаарласан онцгой район Номгон тосгонд тосгоны дарга, тариачдаас асуулт тавьж судалгаа хийсэн юм.

Номгон тосгоны тойм тээлт: Хин ам 2200, өрхийн тоо 500, тэнд малчин өрх 100, малын тоо 35000, тариачин өрх 100, тариалангийн талбайн хэмжээ 26000 га. Тариалангийн талбай гаа 15-40 жилийн турш дангаараа эзэмшсэн, 2000 га-гаас том талбайд газар тариалан эрхэлж буй тариачин өрх 60, 300 га-гаас том талбайтай өрх 40, газар тариалан эрхэлж буй хамгийн том талбай нь 2000 га. 1 га тутмаас жилд хураах буудайн дундаж хэмжээ 800 кг. Га тутмаас хураах хэмжээ хамгийн бага нь 400 кг, хамгийн их нь 1600 кг.

Тосгоны дарга Пирэвбаатар: «Одоогийн байдлаар га тутмаас 800 кг буудай хураан авч чадвал ашигтай ажиллана. Тийн Хараагийн спиртийн тээлвэртэй гэрээ байгуулаад байгаа тариачид бий. Бас наймаачид талбай дээрээс нь будааг нь шууд худалдаж авдаг тариачид ч бий. Бие даан өөрсдөө хөрөнгөө хуримтлуулдаг. Гэхдээ хураах ургацын хэмжээ жилээс жилд буурч байгаа. Эндэхийн хөрөнгө одоо 5, 6 жил болох эсэхийг мэдэхгүй. Хэнтий аймгийн тариачид хураах ургацын хэмжээ буурснаас газраа тэр чигээр нь орхиж, тариалангийн машин техникээ худалдсан. Саяхан манай тосгоны тариачид Хэнтийгээс хямд трактор, комбайн авах нь олширлоо. Хагалсан талбай томтой болохоор бордох, хөрөнгө боловсруулахад хэцүү. Ойрын ирээдйд манай тосгоны тариачид Улаанбаатар руу шилжиж, шинэ ажил хийж эхлэх байх аа. Энд мал, малчид хоёр л тээх байх. Хуучин талбайд хогийн ургамал л ургадаг юм, малын бэлчээр болж чадахгүй»

Номгон тосгоны төвөөс 3 км газарт төмөр замын өргөтгөлтэй. Дархан хотоос баруун тийш Эрдэнэт хот орох засмал замтай. Дархан, Эрдэнэтээс эрчим хүчээр хангагдана. 10 жилийн дунд сургуульд нь 600 сурагч суралцдаг, цэцэрлэг, эмнэлэгтэй. Дэд битэц бэхэжсэн ийм тосгон ховор. Гэвч хөрөнгийн хуримтлалыг зорилгоо болгосон булаан эзлэх газар тариалангаас болоод тосгон улам доройтоход хүрч байгааг тосгоны дарга анзаарч байсан юм.

Төгсгөл

Цэлгэрийн малчид хоорондоо уралдах мэт машин худалдан аваад ноолуурын тэнэ унаснаас болж өрөө тэлж чадахгүйд хүрч сандарч мэгдэж байгаа дөр төрх нь дайны дараа хоорондоо уралдах мэт газар тариалангийн тэнэ ихтэй машин техник худалдан авч механикжсан ядууралд орж зөвсөн Япон тариачдын байдалтай их адилхан байлаа. Машин худалдаж аваад наймаанд улайрч, мал, гэр орноосоо холдон явж буй тэрхүү дөр төрх нь мөнгө олохын төлөө хөлсний ажил олж хийхээр хотруу явж байгаа, мөн давхар аж ахуй эрхлэх болж газар болон гэр тээсээ хөндийрэн явж буй Японы тариачидтай ав адилхан байв. Өвс бэлчээр, мал сүрэг болон малчны хоорондын нарийн холбоо

харилцаа руу ир ашиг гэсэн ойлголтыг албадан оруулж, мөнгө гэсэн тоон ухагдахуунаар орлуулан зохистойгоор бодож үзье гэх нь хөрс боловсруулалтыг худалдан авах бордоогоор орлуульж, цагаан будааны ургацаас илүү газар тариалангийн нэгдлийн ажлын календарчилсан телевлегөөг чухалчилж буй Японы тариачидтай адил байна. Тийнээс гадна ир хийхэддээ сайн боловсрол олгоё гэх эцэг эхийн бодол нь ажил хөдөлмөр гэдэг бараа таваарт улам өндөр нэмийг өртөг шингээе гэх утгаараа хоорондоо нийцэж байна.

Би энэ зун малчдын яриаг сонсоод малчдын ухамсарт, хөдөө аж ахуйн өндөс болох амь нас гэдэг ухагдахуунаас илүүтэйгээр капитализмын тухай ойлголт хичээ авч эхэлж байгааг ойлгож мэдсэн юм. Уул толгод, элсэн целийн малчид, цаашилбал ир тарианы сан гэгдсэн бие нутгийн тариачдын санаа сэтгэлд ч капитализм гэдэг ухагдахуун нэвчин шингэж байгаа ийл явц, энэ биехэн бол глобалчлал гэгч зийл мөн.

Харин 2 жил дараалсан зүд, энэ зуны ган, ямарч өршөөлгйгээр доош унаж буй ноолуурын өнэ, энэ биехэн нь капиталист сэтгэлгээгээр шийдвэрлэх боломжгй зийл бас байдаг юм гэдгийг малчдад хэлээд өгч байна.

Тэгээд тэд одоо яах вэ?

Нэгдлийн өд туршлагажсан малчид ① бэлчээрийн мал аж ахуйдаа хайртай хэвээр өлдэж, ② тэнгэр цаг агаар, өвс бэлчээр, малаасаа нид салгахгй байж, ③ хэрэв малаа гэвэл отор нидэл хийхээс төвөгшөөж таарахгй, бас тийний дээр ④ урьд олон удаа алдсан ч хамтын хөдөлмөрийн зөв хэлбэрийг цуцалтгй эрж хайя хэмээн зйтгэж байна. Энэ мэтчилэн мал сирэг, хамтын хөдөлмөрийг өндөс болгож, капиталын сэтгэлгээнд авталгйгээр, асуудлыг зөв шийдвэрлэх учрыг олж эхлээд байна. Энэ явдал газар тариалангаа хэрчиж хаясан Японы хувьд газар тариалангийн өндсийг хамгаалж, хамтын хөдөлмөрийн зөв хэлбэрийг эрж хайж буй тариачдын цаг өргөлжийн практик туршлагатай ч мөн ойролцоо юм. Дамба, Сангицэвэг нарын ярихыг сонсоод надад Асахигава хотын уулын нөхцөлд өхрээр гишгйлэх аргаар бэлчээр гарган эзэмшиж буй фермийн эзэн ноён Сайто Акира-гийн яриа сэтгэлд бууж билээ. ([http://home, hirosnima - u. ac. jp /yiwa/ saitou. html](http://home.hiroshima-u.ac.jp/yiwa/saitou.html) -ээс өзнэ өй)

「Яг одоо л хоршоо хэрэгтэй цаг боллоо」 гэсэн Сангицэвэгийн яриаг сонсоод Японд хаана л гаргана, тэр биехэнд өзөгчдийн сэтгэлийг хичтэй хөдөлгөж байсан “Дөрвөн улирал - ниддлийн мал аж ахуй -Цэлгэрийн хин зон-” баримтат кино энэ удаад монголын ниддлийн мал аж ахуйн нийгэмд хоршоо байгуулахыг зорьж буй химист урам зориг өгөх цаг нь ирсэн юм биш байгаа даа хэмээн бодогдсон юм. Монголын ниддлийн мал аж ахуйн нийгэм нь нэгэнт биднийг тусгах толь биш. (Угаасаа ч тийм байгаагй) Чинээлэг байдал гэж юу вэ гэдгийг тэд нар ч гэсэн тунгааж байна. Байгаль нь, хин нь цог золбоотой тийм бие нутгийн нийгмийг бий болгоход явал зохилтой вэ? гэсэн нийтлэг зорилго өвөрлөж, глобализмын далбаан дор бид биехэн тэдэнтэй харилцан хамааралтай байгаа юм байна гэдгээ хичтэй мэдэрсэн тийм зун байлаа.

Зийлт тайлбар

1) Энэ хугацаанд Улаанбаатар хот дахь судалгаа, Баянхошууны Зийн салааны зуслан болон өвөлжөө

(3-р хорооллоос 10 км, хуучин Партизаны сангийн аж ахуйд (Улаанбаатараас 50 км) хийсэн судалгаа, зуслангийн районоор явж судалсан ажил, Нарантуул зах, Да хирээ зах, Мэрикюри зах, Скай худалдааны төв зэрэгт хийсэн зах зээлийн инийн судалгаа зэрэг болно.

- 2) Энэ хугацаанд Баянхонгор аймгийн төв, Богд сумын төв, хуучин Хөвөр хэсгийн төв, Зүүн Богд уулын өмнөд хормойн зуслан, Баянлиг сумын нутаг Хатан суудал уулын хавь орчим, уулын тагтын өндөрлөгийн зуслан, өвөлжөө, Богд сумын төв, Баянхонгор аймгийн төвөөр орж асуулт асууж судалгаа явууллаа.
- 3) Улаанбаатарын мах худалдаалах зах, Мал аж ахуйн хирээлэн, Ус цаг уурын эрдэм шинжилгээний хирээлэн зэрэг газраар орж судалгаа хийв.
- 4) Энэ хугацаанд хангайн ир тарианы сан тэжээл ийлдвэрлэлийн бие нутаг (Сэлэнгэ аймгийн Сайхан сумын Номгон тосгон, Булган сум, Хялганат сум, Ингэт толгой сум) болон хот (Дархан, Эрдэнэт) -уудаар явж танилцлаа.
- 5) Төвийн бие нутаг нь аймгийн төвийг төвлөн Слзийт сум, Хангайн бие нутаг нь Жаргалант сумаар төвлөн Гурванбулаг сум, Заг сум, Хээрийн бие нутаг нь Бууцагаан сумаар төвлөн Хирээмарал сум, Баянбулаг сум, бас нэг говийн бие нутаг нь Баянцагаан сумаар төвлөн Шинэжинст сум, Баян Сндер сум болно.
- 6) Богд сумаас гаргаж нийлүүлсэн материалаас ихээхэд Богд сумын нутаг дэвсгэрийн нийт хэмжээ 3983 кв. км. Ийнээс бэлчээрийн талбай 82,3%-ийг эзэлдэг. Нийт бэлчээрийн талбайгаас амьдрал дээр хэрэглэгдэж буй талбай нь 80,3 %, 20 % -ийн бэлчээрийг ашиглах боломжтой гэж иддэг гэснийг иш индэс болгон энд өгүүлэв.
- 7) 2000 оны эцсийн статистик. Богд сумын захиргаанаас нийлүүлсэн.
- 8) Цэлгэрт дунджаар 1 ямаанаас 330 г, бие томтой ухнаас 500 г ноолуур авдаг гэнэ.

ИМАОКА РӨОКО